Kenyeres Zoltán

Herczeg Ferenc és a Nyugat

Húsz évvel idősebb volt Babitséknál, és tizenöt-húsz évvel túlélte őket. Jó külsejű, megtermett férfi volt, saját jachtján vitte a színésznőket az Adrián a görög szigetek felé, itthon saját villájában nyaralt a Balatonnál. Alig múlt harminc-éves, amikor benn ült a nagyok között a Parlamentben, Tisza Istvánnal pertu volt, később Horthynak is belső köréhez tartozott, nem politikailag, hanem a kölcsönös sznobság alapján. A 90-es évek legelejétől kezdve sikert sikerre halmozott, darabjai évtizedeken át telt házakkal mentek, regényeit díszkiadásokban adták ki. Amikor a Nyugat 1932-ben 832 előfizetővel kínlódott az életben maradásért, akkor az Új Idők tábora tizenötezer főt számlált.

Nem volt nagy író, de jó író volt. Könnyű kézzel hibátlan mondatokat írt egész életében, és hitelesen, talán mindenkinél hitelesebben bemutatta, hogy az un. keresztény középosztály mit érez, mire kíváncsi, és mit szeretne látni a magyar múltban és magyar jelenben. Eleget tett a kívánságoknak és eleget tett az illúziónak. A könnyű kéz és ez a megfelelési képesség volt sikereinek titka. És persze éppen ez állította szembe minden progresszióval, minden kritikai szellemiséggel, minden olyan törekvéssel, amely nem egy vélt és megszépített Tegnap és Ma, hanem egy valamilyen Jövő nevében szólalt meg. Ma már tudjuk, hogy sajnos ezeknek a Jövőknek a java része is csak vélt volt, hogy így fejezzem ki magam. És mostanra oda jutottunk, hogy az ő vélt világát próbálják – erőszakkal is – visszahozni.

Talán tanulságokra jutunk, ha elolvassuk, hogyan látták műveit a Nyugat írói és kritikusai 1908-tól 1940-ig. Az első évfolyamtól az utolsó előttiig. Íme:

1908

Fenyő Miksa: Herczeg Ferenc: Lélekrablás

Előbb néhány szó a produktív kritikáról. Mely nem éri be azzal, hogy megállapítja: „concipiálni nem tud", „a hőse vértelen marionett", „az emberek csinált érzelmeket éreznek", „minden az író akaratja szerint történik" stb., nem éri be azzal, hogy az írót rajtakapja, tehetségeit osztályozza, értékeit fémjelzi, hanem... Ellesi a műből az író maga tehetsége erejével - lessingi erővel - művészileg alakítja, a maga egyéniségének zománcával futtatja be, szépségeket lát és láttat meg, melyek mellett az író botorkálva elhaladt, vagy drágaköveit másképp csiszolja, más napban tündökölteti, szóval: új értékeket teremt a produktív kritika. „Bírálónak lenni: ostoba foglalkozás, ha nincs valamely erő bennünk, mely túlsegít ezen bennünket. Lecsapolt tanok hamar elévülnek. Csak annak a bírálatnak van értéke, amely maga is mű; melynek hatása még akkor is él, mikor igazságai már régen színüket hagyták

(mikor a megbírált mű már régen megpenészedett). Csak annak a bírálatnak, mely maga is költői műfaj. Igen, ha a bírálat tudomány volna. De számolnunk kell az imponderabiliákkal benne. Tehát a legjobb esetben művészet. Gondoljunk csak Lessingre; a transitorikus mozzanatról szóló tanítását ma már senki sem veszi komolyan, a katarzisról szóló tanítása üres beszéd, mely Aristoteles félremagyarázásán alapul: csak az a mód, ahogy mindezt elmondja, halhatatlan. A művészet teszi a kritikust. Mert mi az: termékeny kritika? Soha még kritikus költőt nem teremtett. A termékeny kritika művet teremt magában a kritikában". Igen – s ez az, amiért erre a bevezetésre szükségem volt - ám, ha a talaj, melybe a kritika gyökereit bocsátja, nedvtelen, szikár s nincs egy röge, melybe bekapcsolódhatna, nincs egy mélysége, melyet beárnyékolhatna. A kritika termékenységét nem mindig a bíráló tehetsége determinálja és nem lehet közömbös, hogy Rousseau-ról mondunk-e bírálatot vagy Ohnet-ről, Hauptmannról vagy Sudermannról. Négy könyvet olvastam az utóbbi időben: Herczeg Ferenctől a Lélekrablás-t, Tolsztojtól a Családi boldogság-ot, Gárdonyitól az Isten rabjai-t és Dosztojevszkijtől a Karamazov fivérek-et. Nem lehet közömbös.

Herczeg a következőképpen építi fel regényét. Sárkány József „az ország egyik legerősebb koponyája", „a férfiasság mintaképe", akinek „egész lényéből valami csodálatos éberség, erő és erély sugárzik ki", beszélget barátjával Farkasiccsal. És Farkasics azt mondja barátjának: „Szerinted a nő szent ideál, de nem a belső értékénél fogva, hanem azért, mert a tiéd, amellett hasznos háziállat és kedves játékszer is. Anya, betegápoló, szakácsné s bajadér egy személyben. Drágább kelléke a férfinak a pipájánál, de nem olyan fontos, mint a kardja. - - - Úgy bánsz vele, mint a gyermekkel és mivel jószívű vagy, alkalomadtán elhalmozod játékszerekkel és édességekkel; de minden törékeny holmit elkobozol tőle, egyebek közt a lelkét is és felrakod az almárium tetejére, ahol nem érheti el a gyermek..." Szóról-szóra ezt mondja (jó ízlésünk türelmét alaposan próbára tevő beszélgetés befejezéséül) és mi már tudjuk, hogy Sárkány József ebben a regényben elkobozza egy nőnek a lelkét... lélekrabló lesz és hogy ebből a rablásból kerül ki a regény. Aztán megírja, hogy szeret bele Sárkány József a gyámleányába és hogy veszi feleségül. Ez a regény első része. Nem tehetek róla – vádoljanak bár rosszhiszeműséggel – kénytelen vagyok Tolsztoj regényét a Családi boldogság-ot Herczeg regénye mellé állítani. Itt is meg van írva, amint Mihajlics Szergej és a gyámleánya egymásba szeretnek. De mily szépen írja meg Tolsztoj ezt a keletkező szerelmet, milyen nemesen egyszerű eszközökkel dolgozik, mennyire kirekeszt minden romantikát elbeszéléséből s mily művészi bensőséggel alakítja mindazt, ami emberi horizontjait közel hozza hozzánk. Herczeg regényében regényolvasók számára csinált néhány szegényes művirág jelzi a helyet, melyen költőnek tolla dús vegetációt fakaszt. Ahogy Tolsztoj az esküvő előtti napokkal

megírja: szebben már nem is lehet. És Herczegnél Sárkány „az ország egyik legerősebb koponyája" a következőket mondja menyasszonyának: „A házasság két ember szerződése az életre. Elmondom, hogy mit nyújthatok neked és elmondom, hogy mit várok tőled - - - Nem szeretném, ha azt hinnéd, hogy az életed mellettem merő boldogság lesz. Értsed meg idejekorán, hogy el kell készülnöd a lemondásra, a hétköznapi gondok elviselésére, untató, ha nem is súlyos kötelességek teljesítésére". És azt is mondja: „Nem szeretem az úgynevezett divathölgyeket és nem akarom, hogy nőm szerepet vigyen a társaságban. Ha fölveszed a Sárkány Józsefné nevét, lemondasz a magad egyéniségéről". Még nem vagyunk készen: „Én nem vagyok féltékeny természetű ember. Vétenék mind a kettőnk ellen, ha el tudnám képzelni, hogy te valaha okot adhatnál nekem a féltékenységre. Most nincs is szó a féltékenységről. Bizonyos dolgokban azonban nagyon büszke, vagy ha úgy tetszik, hiú vagyok. A nőnek, aki az én nevemet viseli, királyi trónuson kell ülnie a férfiak feje fölött. Oly magasságban, ahová nem férkőzhetik egyetlen tiszteletlen gondolat sem. Neked soha, érts meg jól! soha sem szabad leszállanod a magasságodból; tréfából sem; álarcosan sem; a nevednek, Sárkány Józsefné nevének, oly tisztán és kevélyen kell ragyognia, mint a drágakőnek. Megértettél?" És Hajnalka azt feleli: hogyne, hogyne. Pedig nem értette: és ebből lesz a regény.

Ebből lesz a regény. A mese váza majdnem ugyanaz Tolsztojnál is, Herczegnél is. Előbb a boldogságnak néhány sugárzó hete, azután... a húrok megereszkednek, elkövetkezik az a lassú, kínos, folyton növekvő idegességgel teljes processzus, mikor a házastársak rájönnek arra, hogy az egyik a másik útját elállja. „Folyton előznek", mondotta egy barátnőm. Ahogy elkezdődik, ezt az érzést oly finoman éreztetik Tolsztoj hősnőjének szavai: „E közben az idő haladt, a hó mindig jobban betakarta a ház falait és mi mindig csak magánosan, egyedül voltunk és mindig ugyanazok voltunk egymásnak; és amott valahol a fényben, a zajban hullámoztak az emberi szenvedések, az emberi örömök, nem is gondolva reánk és csendben elmúló létezésünkre. Mindennél kínosabb volt rám nézve az az érzés, hogy a szokásos életünket nap nap után egy bizonyos meghatározott alakba kovácsolja és érzelmünk megszűnik szabad lenni és alá van rendelve az idő egyenletes, szenvedélytelen folyásának. Reggel derültek, ebédkor tiszteletteljesek, este gyöngédek voltunk." De amikor mindezt észrevesszük, már többé nem is igaz. Már változtattunk a dolgokon, már „lemondunk", már „áldozatokat hozunk", már tettetünk, hogy ne kelljen lemondani, áldozatokat hozni. És előbb az áldozatban keserű örömünk telik, aztán néha-néha a fogunkat csikorgatjuk és a leggyöngédebb kézszorítás után is eljön olykor a pillanat, amelyet éppen nem marasztalunk s amikor szomorúan érezzük: milyen idegenek is vagyunk egymásnak. Akkorra pedig a külső világ, a többi „idegen" már rég betörte kapuinkat. Ez a fájdalmas emberi dolgokkal teljes folyamat nem érzik Herczeg regényéből.

Itt minden az író akarata szerint történik, az író pedig „érdekes regényt" akar. Tolsztojnál a férfi is, a nő is, kiknek útjai kettéválnak, kitűnő teremtés. Mert ez így művészibb. Herczegnél a férfi az ország egyik legerősebb koponyája, a nő egy szenvedélyes liba, aki nem tud felemelkedni az urához. Amott az élet furakodik közéjük – „nekem az kellett, hogy az érzelem vezessen bennünket az életben és ne az élet vezesse érzelmeinket" – vágyak, melyeknek útjai sehol sem keresztezik egymást, emberi gyöngeségek, melyeket oly könnyen megbocsátunk és oly nehezen feledünk, letörések, melyeket eltakar előlünk a magunk könnyeinek fátyola, a léleknek és testnek ezer meg ezer imponderabiliája; Herczeg regényében a férfi nagyszabású munkája, a csatornaterv, a szétválasztó momentum. „Az alföld csatornaterve, nagy dolog is ez!" – Herczeg úgy képzelte, hogy ennek jelentősége átszáll a regényre, az eseményekre és ezeket is jelentőssé varázsolja. (Közbevetőleg mondom, hogy a kiválóság ilyetén közvetlen jellemzése: „csatornatervező", még valahogy megbocsátható a drámában; a regényben a kiválóság levegőjét, a hegyi útjait érezni akarom; az író giroja majdnem semmi.) S ahogy aztán Herczeg a szegény Hajnalkát Farkasics előre bemondott programja szerint megtáncoltatja, hogy a regény végén gombostűjére szúrja, ahogy sorba megszegeti vele a Sárkánynak tett híres fogadalmakat: ez már igazán közönséges dolog. Azt mondják: finom lélekrajz. Vagy azt mondják: istenem, hisz oly finom. De hát mi a finomság benne? Hogy az egész regényben egyszer sem fordul elő ez a szó: abortus? Nagyon finom. Azt mondják: hideg elegancia. Divatlap-elegancia, vagy ahogy a magyar tudományos akadémia elképzeli az eleganciát. (Hogy is hívják azokat az urakat, kik ezt a regényt megkoszorúzták? Hogy is hívják?) Ahogy az egész történetet végigkíséri, végigkommentálja „A nubiai rableány"-t ábrázoló kép, vagy ahogy Sárkány „úgy odaveti a feleségének, mint egy bonbont", hogy „te mától kezdve méltóságos asszony vagy!" ez az áldisztingváltságnak, a hamis eleganciának iskolai példája. „Odavetette, mint egy bonbont" – ezer forintért le nem írnám. Herczeg leírta. Szép az a néhány oldal, melyen Herczeg Hajnalka féltékenységét írja meg.

Hajnalka a regény végén öngyilkos lesz. A regény morálja pedig: ti leányok, ki erős koponyájú gyámapátokhoz mentek feleségül, szívleljétek meg mindazt, amit Sárkány József mondott Gyöngyössy Hajnalkának estebéd után, holdfény mellett, mikor a sárkándi puszta nyírfáit rázta, cibálta körülöttük a déli szél.

Ny. 1908 II. 18–21.

Ignotus: Herczeg Ferenc

Fenyő Miksa kollégám a Nyugat múlt számában azt veti ellene a lírai kritika különösen Kerrtől megvont elméletének, hogy mit építsen újra a kritikus azokon a megírt dolgokon, melyek nemcsak rosszul vannak összerakva, de

a matériájuk sem jó? Ebben van valami, s ehhez hozzá lehet tenni a lírai kritikust fenyegető egyéb veszedelmeket is. A legfőbb az, hogy a lírikus nem ismer, mert nem lát, tehát nem is ért meg mást, mint önmagát, a magafajtájú embert – a lírai kritikussal tehát megeshetik, hogy olyan módon nézi le íróban is, az író megteremtette emberekben is a más szövésűt, mely nem sokkal magasabbrendű vagy igazságosabb a társadalmi vagy politikai rassz-idegenkedésnél. Mintha Fenyő ilyesmibe keverednék, mikor Herczeg Ferencről ír. Szemmel láthatóan nem szereti s érdeklődésre nem ítéli méltónak a kevés, de vastag szálból szőtt embereket, amilyenek iránt Herczeg érdeklődik s amilyeneket néha tökéletes novelláiban és bizonyára nem a legtökéletesebb regényeiben mozgat – s ezt a saját sajátságát és talán, fogyatkozását, a Herczeg íróművészete rovására írja. Neveli ezt a benyomásomat az, hogy a Herczeg regénye meséjét a Tolsztoj novellájáéhoz méri s ezzel Herczeget Tolsztojhoz. Nem lehet eltagadni, hogy Tolsztoj nagyobb ember Herczegnél, emberei is érdekesebbek, mint a Herczegéi, s többféle ember iránt érdeklődik, mint Herczeg. De ebből nem következik egyéb, mint hogy Tolsztojt még érdemesebb és gondolat-keltőbb olvasni, mint Herczeget, amit lelkes meggyőződéssel vall nyilván maga Herczeg is. Nem következik azonban, hogy ne esnék jól a Herczeg olvasása, s Herczeg az ő felsőségesen biztos előadásával úgy ne vinné magával olvasóját, ahogy sem Tolsztoj, sem Dosztojevszkij, sem Goethe nem tudja, mert mindhármuk előadása fárasztó, nehézkes és küszködő. (Ami nem azért van, mert értékes és súlyos a mondanivalójuk; Flaubert-é és Maupassant-é sem értéktelen, mégis könnyű olvasásúak.) Hogy ki mennyit ér s az emberei mennyit érnek: az igazán annyira szubjektív megítélés dolga, hogy sok mindent lehet mondani Herczeg ellen - sok mindent, amit az ember ugyan nem így lát vagy érez, de megcáfolni sem tud. Csak egyet nem lehet: költőt, bármily nagyot, mint írót állítani lesújtó, elsöprő, örökre kivégző ellentétbe Herczeg Ferenccel. Nemcsak nálunk, de sokfelé egyebütt is nagyon kevés író van, aki úgy is, mint író, úgy is, mint kivált elbeszélő és elmondó olyan feltétlen ellentéte volna a dilettánsnak, mint Herczeg Ferenc. Abszolút író – s ez különösen akkor látszik meg, mikor semmi dolgokat vesz a tollára. Én különben kitűnő meglátónak is tartom – s hogy viszont a világ, amelyet meglát, mennyit ér, az politikai vita dolga, nem irodalmié.

Ny. 1908 II. 108–109.

1909

Hegedűs Gyula: A kivándorló

Herczeg Ferencnek akkora közönsége van, hogy bátran irthat akármit, az ő közönsége mindig nagy szeretettel fogja elolvasni a munkáit s a darabja

előadására már azzal a szándékkal halad a színház felé, hogy forró tapsokkal adózik kedves írójának. Csodálatra és irigylésre méltó a közönségnek ez az állandó, meleg szeretete, de hogy így van, most láttam „A kivándorló" egyik előadásán. Nekem nem Herczeg Ferenc a kedves íróm és nem voltam elfogult „A kivándorló"-val szemben, ha eszembe is jutott a „Bizánc" hatalmas ereje és sok ragyogó novella; és nem tudott megtéveszteni az a néhány jelenet sem, amely imponáló erőt és fölényes biztonságot tükrözött. „A kivándorló" lágy romantikája könnyekre fakasztó szentimentalizmusa engem nem tudott meghatni, mert úgy láttam, hogy Herczeg igazat akart írni és nem tudott igazat írni. A világfi, aki váltót hamisít s a börtönön keresztül talál rá arra, akit egész életén keresztül fog szeretni: ebben a témában fájón éreztem a csináltságot és ettől a kellemetlen, lenyűgöző hangulattól az egész előadás alatt nem tudtam megszabadulni. Nem a romantika, nem a darab iránya ellen éreztem kifogásokat, csupán a szereplő alakokkal szemben, akikről nem tudtam elképzelni, hogy megtehessék azt, amit megtesznek. Nekem nincs megmagyarázva, én nem vagyok meggyőzve arról, hogy a váltóhamisító gavallér annyira megváltozik a börtönben és azt sem tudom elhinni, hogy a kurtizán egyszeri beszélgetés után olyan áldozatokat tud hozni egy férfiért. Nem baj, ha valaki nem élő alakokat szerepeltet akár a színpadon is, de az kellemetlen, hogy minden szavukkal és mozdulatukkal az élőséget ambicionálják, mert így az ember kénytelen ebből a szempontból nézni a darabot.

Ezért erről nem is lehet többet mondani, mint amennyi elmondatott és csupán egyes kiszakított jelenetekről kell még megemlékeznem. A harmadik felvonás börtönjelenetében gyönyörködve ismertem rá Herczeg Ferencre s az egymásra következő finomságok mintha kiszakítottak volna kellemetlen hangulatomból. Úgy éreztem, hogy az a biztos felülről nézés, amelyért legjobban szeretem Herczeget, egyszerre diadalmaskodik és semmivé roppannak a felülről nagyon tisztán látható csináltságok, de nem, nem történt semmi, folyt tovább az idegesítő romantika.

Nem jó darab, csalódva éreztem az előadás alatt és az előadás végén s csupán az a vigasztaló, hogy a kvalitásokat nem lehet elrejteni. Nem jó darab, de úgy látom, hogy Herczeg szeretettel csinálta meg s ha valakinek, hát elsősorban neki van joga nem jó darabot is írni. Ezzel a darabjával Herczeg tévedett s úgy érzem, hogy nála másról, mint tévedésről, sohasem lehet szó.

Ny. 1909. I. 224–225.

1910

Karinthy Frigyes: Herczeg Ferenc: Szelek szárnyán

Kedves, derűs, üde és kellemes olvasmány; erről a könyvről például nehéz volna akár egy betűvel is ennél többet írni, ha az ember csak azt írná meg, ami a műre vonatkozik, s nem azt, ami olvasás közben eszébe jutott – ám

ami esetleg sem méltánylás sem pedig kritika. Herczeg Ferenc stílusát szokás előkelőnek és elegánsnak nevezni: – értelmezzük lelkiismeretesen a „stílus" szót (s nem azoknak felületes szemléletével, akik stílust és modort szívesen összetévesztenek) és mondjuk tehát, hogy Herczeg Ferenc világ-felfogása előkelő és elegáns. Lehet-e már most ilyen világfelfogást elképzelni és értékes s nagyobb színvonalat jelent-e vajon e felfogás, ha elképzelhető?

Szegény, nyomorúságos lelkemmel, melybe szenvedések, szorongások filozófiát és költészetet színültig gyömöszöltek; valahogy úgy próbálom elgondolni ezt a szemléletet, mintha parton állnék s távoli yachtok siklását figyelném. Schopenhauer szerint minden filozófia oka és alapja a halálfélelem: – s akkor talán minden költészet (szubjektív filozófia) a halál hírnökének: a gyötrelemnek terméke volna. De az előkelőség fehér yachtokon, boldog és vidám szigetek mellett suhan el s izzó, tengeri napfényben barnára edzi sima bőrét. Ez a felfogás szükségképpen nem ismeri a szenvedést! – s így nem értheti meg a költészetet sem: – legkevésbé pedig annak legmagasabb s legintenzívebb fokát: a természetimádást és természetmegértést. Aki csak úri bőrét akarja felfrissíteni a tenger vízében: annak az óceán fürdőkád s a fölébe boruló csillagos ég legföljebb ízléses dekoráció, ebben a szép, nagy fürdőszobában, amit a jóízlésű istenke nekünk előkelőknek berendezett. Így mindent vissza lehet vonatkoztatni a magunk testi életére és inkább a külső világot hasonlítjuk a magunk kis dolgaihoz, mintsem hogy avval bajlódjunk, hogy a természetben ön magunkat keressük. Nos tehát, éppen ez az előkelő világfelfogás.

Herczeg Ferenc könyvében tiszta és szuggesztív képet kapunk mindenről – csak arról nem, amiről a könyv beszél: az Adriáról. Megismerjük a yachtot és vidám lakóit s örömmel érezzük, mily jó lehet, ha boldog és derűs ebéd után gondolattalanul ringatnak a vizek. Látjuk a sürgő embereket s frissen követjük a jóízű kalandok barázdáját, amint végigszántanak a beállított kép sima tükrén. De nem érezzük azt, ami körül keli vegye s át kell ölelje az egészet: a mozdulatlan természetet. Az Adria s a kék boltozatok: – mindez csak aláfestés és valótlan kulissza Herczegnél, - melynek mélyéből csak a tárgyak és mozgó emberek emelkednek ki plasztikus domborodással. Az az Adria, amelyben a „Sirály" úszik: kék vattából lehetne s a hegyek papírmaséból – s nem vennénk észre változást. A panoráma üveglencséjén keresztül szemléljük az elvonuló tájrészleteket: szinte látni véljük a kép aljába illesztett papírszeletkét, melyen a táj címe olvasható: Cattaró, Kék Barlang, Raguza, Alkonyat a Quarnerón. Herczeg Ferenc a természetet nem maga foglalja be képbe: hanem már kész képnek látja és leírja. Merőben költőietlen ez a világfelfogás és éppen ez az, amit előkelőnek nevezünk: az írót, ki csak a körülzárt embert figyeli. A másikat, a kifelé vetítő, a költői szemléletet primitívnek tudjuk. Ez a szemlélet a kedves leány szemeit az éghez

hasonlítja: – a rutinos író mosolyogva nézi az eget s „szerencsés fordulattal" úgy jellemzi, hogy olyan szép kék, mint egy leány szemei.

De mindez természetes s jól van így. Mozdulatlanságot csak poéta fog meg: az író mozdulást ábrázol. Herczeg Ferenc csak író: ellentéte mindannak, ami poézis. Ez teszi őt előkelővé s tollát alkalmassá arra, hogy mulattasson: a mozdulatlan természetről azonban hírt hozni soha nem fog nekünk. S e pár szóval csak jelezni akartam, mekkora tévedést, s mily üresen kongó frázist ír le az „Új idők" kritikusa, amikor azt mondja: az Adriát, melynek eddig nem volt költője: Herczeg Ferenc meg tudta szólaltatni.

Ny. 1910. II. 1095–1096.

1911

Hatvany Lajos: Herczeg Ferenc mint philosoph

Herczeg Ferenc nem az első magyar regényíró, aki megpróbálja a viaskodást a kultúrfilozófia folyton ingerlő, nehéz problémáival. Ezen a téren Eötvös József és Kemény Zsigmond jártak előtte. Emberismeret, világnézet, tudás, tehetség, komolyság dolgában elöljáró, fölényes emberek. Amikor a művelődés bölcselmére s az ország erkölcsi és politikai vezérletére adták magukat, az egyik a Rajongókra, a másik a Falu jegyzőjére hivatkozhatott.

De mint lehet a Gyurkovicsék világnézetével filozofálni? Igaz, hogy ma könnyebben vesszük a dolgot. A mai Magyarországon nagyobb tekintély, aki falusi jegyzőknek ír, mint a Falu jegyzőjét megírja. S a Gyurkovicsék mindig elmés és mindig kedves családi krónikásának ez a jogcíme, midőn a nemzet nevelőjeképp, új szerepben lép elénk.

Herczeg cikkének vezérlő gondolata a következő: nyugati Európa uralkodó fajai: az angolok és a németek. Övék a siker, a hatalom, a jövő. Ha távolból mint szerves egységeket szemléljük őket, közös jellemvonásokat találunk rajtuk: vallásosság, a történelmi múlt tisztelete, erős nemzeti érzés, erkölcsi fegyelmezettség. Ez a nyugat. Ez elvek tagadása és támadása: a kelet, a Balkán...

Hol van a nemzeti és vallási rajongóknak e kezdetleges, kenetteljes és kegyeletes világnézetében az a Herczeg, akit rég ismerünk, az igazi Herczeg, aki az emberben a malpighi-rétegig ható éleslátással eddig csak a falánk, hiú, önző állatkát mutatta, akinél senki sem otthonosabb az emberi csúf apróságok fonák területén? Az a kegyetlen és hideg Herczeg, aki oly jól tudja, hogy a szegény, kis dzsentri leány mint kaparint meg magának gazdag mágnást, hogy a bolyhos zsurnaliszta miképp és miért tegez le dzsentri-fiút, az a Herczeg, aki fölényes nyugalommal jár az asszonyi pletyka és a szalonrágalom világában, aki pompásan ismeri a parasztnak, különösen a svábnak agyafúrt komiszságait, aki szinte fölélénkül, ha egy-egy nagyobb figurát rút kicsinyességeken kaphat rajta (nem a rútságon, hanem annak kicsinyességén

van a hang-súly), aki fölényes úr, stílusos, könnyed, elegáns, amíg az emberi lélek felületén, tehetségének és megértésének korlátai, szinte korlátoltságai közt mozog, s aki mihelyt önmagából ki akar menekülni és megpróbált érzést, hitet, szerelmet, rajongást, mélységet, emberi nemességet, nagystílű, fantasztikus gonoszságot, vesékbe ható rágalmat festeni s a világfit vagy a nagyvilági hölgyet ott akarja megragadni, ahol Balsac, Merimée vagy Maupassant, a társadalmi fölszín simaságai alatt csomókba vergődő lelkök gyökerén egyszerre csak ügyefogyott, zavaros, szánalmas és dagályos lesz - ez az író, ugyanez a Herczeg most józan hűvösségéből kilépve Tolsztoj-szerű evolúciókon keresztül rajongásba esett volna? Szó sincs róla. Mégis, mint sikerült ebbe a tanításba bújnia? Hisz bele se bújt. Óvatos tolla egyszerre csak félrecsusszan s elárulja magát a racionalista:

„E tulajdonságaikról (a nagy nemzetek vallásáról, erkölcséről van szó) úgy ítélhet az ember, ahogy akar, annyi mégis bizonyos, hogy elválaszthatatlan föltételei világtörténelmi sikereiknek és így fontos alkotó elemei vannak, amit nyugati kultúrának, röviden Európának szokás nevezni..."

...Úgy ítélhet az ember, ahogy akar?! Már hogy is ítélhetne? Nem, Herczeg Uram, nem, óh, nem és százszor nem, nem ítélhet úgy, ahogy akar. Micsoda pápa volna az a pápa, aki hitet követel a hívőtől s aki enciklikákban kijelenti, hogy ő maga hihet, amit akar? És mit szólna a világ Vilmos császárhoz, aki nem hisz a militarizmusban, csak a katonáktól követel katonai fegyelmet? Ha Lueger, hát legyen Lueger, ha Zichy Nándor, hát Zichy Nándor, s nekünk másképp gondolkodóknak vagy érzőknek, kalaplevéve kell állnunk a fanatikus meggyőződés előtt.

De amikor Herczeg beszél hideg, száraz racionalizmussal és léha szkepszissel hitről, hazáról, erkölcsről, akkor Uraim, föl a kalappal – semmi okunk tiszteletre! A kitűnő író vizet prédikál, de el akarja velünk hitetni, hogy bort is tud inni s hogy okos, mai ember létére csak bennünket kíván a középkorba rekeszteni, ő maga nem rekedt belé. Úgy látszik, hogy Herczeg velünk érez, de több hasznát látja, ha érzései ellen érvel s végül hinni is kezd a saját argumentumaiban.

Már most bontsuk szét a szegényes álokoskodás tökéletlen, kis gépezetét.

Herczeg szerint az érvényesülés tetőfokára jutott nemezetek művelődési feleslege rohadásba megy át, a túlfinomult egyén fellázad a nemzeti szervezet ellen. Ez a dekadencia, melynek jelei: a világpolgárság, a jó és rossz fogalmait tagadó amoralitás s a tehetség, mely „elszakadt vitorlarongyként lebeg a szenvedélyek viharaiban". Az évszázados szellemi rabságból most ébredő kelet magára ismer a fegyelmezetlenség e jelenségeiben. S midőn a balkáni parvenü és a nyugati dekadens, két távoli világ rokonlelkű Übermenschei, a kultúra úgynevezett templomaiban, azaz

Berlin homoszexuális kávéházaiban találkoznak s a szegény, becsapott, félművelt komitácsi hitetlenséget, fegyelmezetlenséget és pornográfiát, tehát kulturálatlanságot tanult meg az apacstól, e vívmányokkal mint a kultúra vívmányaival tér meg keleti hazájába.

Így Herczeg – és te atyámfia, ki a nemzet új bölcsének tanácsát követed, óvjad magadat félőn, német vagy angol tehetséges emberek társaságától s vegyülj szépen a nyugat szatócsai közé. Jaj neked, ha agyafúrt inzsellérrel beszélsz, aki repülőgépen töri a fejét. Véged van, ha Ehrlich professzor laboratóriumába mész. Ártasz magadnak, ha Reinhardt nyugtalan és nyugtalanító színházait látogatod, kerüld azokat a Strauss vagy Debussy nevű bolond muzsikusokat. Köpj Hauptmann és Hoffmannsthal szemébe és röhögj Cézanne, Van Gogh vagy Gaugain színes packáin. Igaz – s ezt maga Herczeg is készséggel elismeri – hogy ezekben az urakban „kiváló emberi intellektus nyilatkozik meg", azért sohse feledd, hogy ők mégis a degeneráltság jelei, mert bennök az egyéniség lázad a fegyelem és hagyomány ellen.

Maga Herczeg bizonnyal nem így gondolta ezt, illetve nem gondolta végig a gondolatát, különben észre kellett volna vennie, hogy akit eszményképül elénk állít, az nem más, mint a nyugati filiszter. Az az ember, akinek lapos hite nem megpróbáltatás, Jákobnak az angyallal bennünk folyó hatalmas küzdelme, hanem kényelmes és a köznapi élet összes rondaságaival könnyen összeegyeztethető örökség, akinek erkölcse nem értékes, rugalmas, emberi, mindennap veszélyeztetett és megszerzett szerzemény, hanem ellenőrzés nélkül átvett és készen kapott ajándék, aki gépiesen kiált éljent, ha egy-egy udvari kocsi sara freccsen a ruhájára, de aki jóformán azt se tudja, hogy mi is az a múlt, mi is a haza.

Herczeg az emberi lélek ékeit változhatatlan, mindig fénylő drágaköveknek tartja és elfeledi, hogy az angol és német ember hitét és erkölcsét alig pár száz év alatt csiszolták fényesre „a szenvedélyek viharaiban elszakadt vitorla-rongyként lebegő tehetségek", a jó és rossz fogalmának merész fölkavarói. Régi jezsuiták félhettek úgy Luthertől, mint Herczeg azoktól a gondolkodóktól, kikben a mai világ lelkiismeretét érezzük. De nemcsak a vallásos meggyőződés fajul el idő múltán s válik az ember és Isten viszonyának átértékelői híján hazugsággá és képmutatássá, hanem a társadalmi rend, a közerkölcs is frissen érző fölelevenítőkre szorul. Vajon az a társadalmi rend, melyben Herczeg a mai polgársággal oly kényelmesen elnyújtózik s melyet örökérvényűnek vél, nem Rousseau feldúlt agyában s a lángba borult Párizs utcáin született-e meg? S a történelmi múlt tiszteletét, tehát a hazafiasságot mai formáiban, nem romantikus, fegyelmezetlen poétáktól és gondolkodóktól, egyéniségükkel a társadalom ellen feszülő degeneráltaktól örököltük? S van-e művészi forrongás szakadá-

sok, „szecessziók” nélkül? S vajon azt a nyelvet, melyet Herczeg oly mesteri biztonsággal kezel, nem tapogatódzó nyelvújítók, a hagyomány dezertőrei teremtették-e meg az ő számára?

Szóval: a jövő erkölcsén, hitén, művészetén dolgozó lángésznek külön kell szakadnia a társadalomtól s el kell tűrnie, hogy a kor átlagembereinek s azok tömege fölött ideig-óráig uralkodó átlagtehetségeknek szemében szakadt vitorlarongyként lebegő semmiségnek lássék, amíg az ő kivételes agya retortájában, a jövő átlagembere, azaz társadalma forr.

S ha más oldalról kezdjük ki Herczeg tanítását, vajon nem omlik-e éppoly könnyen szemünk láttára össze? Igaz-e, hogy az angol nemzet, az angol kalmár vasárnap ájtatoskodó képmutatásának köszönheti nagyságát s nem-e sokkal inkább hétfői igaz mivoltának: ügyes, önző, számító tülekedésének, annak a rettenetes versenynek, melynek tanítását, a létért való küzdelemre s az erősebb jogára tanító bölcsek őszintébben vonták le, mint a felebaráti kíméletre oktató clergyman. A potsdami parádés fegyelem is inkább csak külső jele, pompás megnyilvánulása a német erőnek, mely ugyancsak a versengés szabad egoizmusán, nagy test-a-testen-csatáján edződött félelmesen nagyra. Bismarck a praxis, Nietzsche az elmélet - vak, aki nem látja a dolgok ilyen összefüggését.

Ennyit Herczeg filozófiájáról. Te pedig, drága magyarom, ha az a szerencse ér, hogy az angol vagy német kivételes ember, napi nehéz munkája után, estére odarendel kávéházi asztalához, menj oda bízvást és lásd a kávéházban a kultúra templomát. Gondold meg, hogy mily jó neked itt, ahol a demokrácia füstös szalonjaiban oly könnyen akadhatsz kivételes emberekre, holott a mi országunkban a kultúrmunkás élete egész fáradozásának jutalmát abban látja, ha exkluzív kártyaklubok foteljeibe menekülhet előled, hogy ott egy eleven, kis-korú mágnás pertu szólítsa meg gutgessint erkölcsének, hitének és fegyelmezettségének elismeréséül.

Már augusztusban megírtam (lásd: Egy úri hölgyhöz című cikkemet), hogy semmi sem oly kívánatos, mint a radikalizmus és analízis túlságait ellen-súlyozó konzervatív irányú folyóirat. Igaz, hogy Barrčs-ék, Bourget-ék a világ jelenségeit szélesen körülölelő szintézisére és konzervativizmusára gondoltam, nem pedig Gyurkovicsék szűkös, kis elmélkedőire. Az előttünk járt nemzedék állítólagos gondolkodói a konzervativizmus megújítására sem képesek. Herczeg fölületes írása a legszomorúbb bizonyság - néki se jogcíme, se fölkészültsége, se mélysége, se tudása; ügyvédi dialektikájával önmagát szédíti és stílusa készségével a könnyen hívők tömegét. A magyar konzervativizmus fölújultát a fiatal magyaroktól, az annyit ígérő új nemzedéktől kell várnunk.

Herczeg írása és beszéde kiáltó szó marad a pusztában.

Ny. 1911. I. 190–093.

Kaffka Margit: Herczeg Ferenc: A fehér páva

Gyerekes dolog volna ma komoly képpel újságolni sorra az író kitűnő kvalitásait; mesélő biztosságát dicsérni, fegyelmezettségét, mesterségtudását, pengeéles intelligenciáját, ízlését. Mindezeken túl vagyunk. Herczeg Ferenc is, mint kívüle még egynéhányan a maiak közül – már akarva – akaratlan benne van mindnyájunknak, moderneknek és reakciósoknak (ha alig észrevehető árnyalatokban is) a rutinjában; egy-egy radikális és könnyed összefogásban, néha egy átható, eleven, rövid hasonlatban, egy megoldásbeli nehézség retusírozásában, szóval: (de nem beljebb) a tollunk hegyében. Nem csekély dolog mindez és percre sem felejtendő, ha róla van szó. Az általános és erős hatás alul, melyet a közönségre mindenha tett, az írók s az irodalom sem vonhatta ki magát.

Legújabb regénye, a „Fehér páva" – vidéki, kispolgári történet, ahogyan vannak neki bácskai, budapesti, lipótvárosi vagy levantei történetei. Ez új levegőben, mint előrelátható – egy hajszállal sem csökkent a régi, biztos mozogni tudása, éleslátása, fölénye, szellemessége, gúnya, humora, kedvessége és mérséklete. Valóban – ezt örömmel lehet megállapítani –, ha vidéki boltosok a hősei, azokkal épp olyan udvariasan és kedvesen bánik, mint bánt dzsentrikkel, mágnásokkal, nagyzsidókkal és főhivatalnokokkal. Mint a jó és előkelő orvos, nem tesz különbséget a sokféle rangú páciens között, egyformán foglalkozik mindjükben azzal, amiről hiszi, hogy rája tartozik; ám tovább hajszállal sem megy és önmagától hűvös és gőgös úri jómodorral távoltartja valamennyit. – Ami e kisemberekben a miliő bélyege, félszegségük, korlátoltságuk, mindennapos létük egyhangúsága és nehézkessége, briliáns módon van megfigyelve és megláttatva itt. Nemes, mély, megríkató humorral az egészen apró dolgok. Milyen görcsösen, sírnivalón kacagtató például az a hímzett kályhaellenző a zöld tüllel bevont csillárú és vászonhuzatos vidéki szalonban, aminek hárfás mignonja fejére egy sivársorsú, bekerített életű asszony „natúrapplikáció" nevű eljárással „stikkelte" rá a fiatalkori haja kihullott, fekete szálait. Vagy a kakas, amelynek tollai igazi tollak, szeme fekete gyöngy, taraja piros posztó, csak csőre és sárga lábszárai vannak keresztöltéssel hímezve. Istenem – egy ilyen kakas! S a befőttek a sifon tetején, glédában – a kerti virágkarók hegyén színes üveggolyók, a kereskedőmajális pezsgőző ifjai s a kültelki követválasztó mesterlegények -, majd megint házisapkák, papucsok, tortás uzsonnák, repeső botránypletykák és tartós családi haragok. Sírósan mosolyogva olvasunk róluk, mert volt szerencsénk hozzájuk valahol, valamikor és el sem felejtjük soha. Csakhogy most már kívülről nézzük, felülről, idegenül. Koncentrált, fel-színes és fölényes képzetek élnek ma már bennünk a régi, messze, vidéki világunk felől; s az író is így, ilyenül eleveníti fel őket. Hálás és okos dolog.

A selymes és gőgös fehér páva a rőfösüzlet cégtábláján – s a buksi, erős és közönséges fekete elefánt a demokratikus fűszeresbolt fölött! – E kettő harca – az ősi, szolid és nemesen megfinomult jobbpolgári tradíciók –, s a vasút hozta új mozgalom, kijózanodás, sivárabb, de elevenebb új életformák csatája a regény háttere. A második győz, mert erősebb és élnivalóbb; aki pedig igazán magasabbrendű életre méltó, kivergődi magát mindegyikből és messzebbre, föléjük kerül. Pontos, mértékes, logikus igazságosztás történik itt.

A hősnő szép, bátor, határozott, eszes és születlen-előkelő: a Herczeg szokott lányalakjai fajtájából. Az ő kis drámája, ha erősködve összefogjuk, alapjában a legfinomabb és legigazabb pszichológiai megindokolhatósággal megy végbe Első, forró álmai egy félidegen mágnás alakja felé hullámzanak, ki a nős ember tehetetlen és meg-megriadó, óvatos, alkuvó és fáradtan lelkies kívánkozásával kerteli körül. Ám a csókokat learatja a vőlegény, a fekete elefánt mérnök fia; durván, brutálisan, tisztátalanul, de lenyűgöző merészséggel és komisz erővel. - - - És akkor jön egy tespedt nyár: ősz, anyagi bajok, veszteglő házassági terv; tél, halálesetek a családban, fásultság, temetés – végre a nagy örökség. a már-már elillant vőlegény előkerül s a kis társadalom naiv rendérzéke, az apa korlátolt könnyenhívése kiszolgáltatja a leányt: de az megszökik az esküvő elől - - a régi báróval, ki végszóra, mint a parancsolat, egyszeriben és véletlenül ott terem. Ám közben egy nyár volt s egy hosszú tél. A leány lépése már csak kiút a hínárból, csak bátor és hazárdos menekülés, nem szenvedély; s ennek megfelelően metsződik át útja és térül új, bár érzékeny szívek számára kissé hűvös és alig kielégítő irányba.

Eltűnődhetünk rajta, hogy ez a történet milyen gyönyörűen, megdöbbentően mély és gyökeréig eleven, igaz – lehetne. Pl. az, ami a közbejött, hosszú nyáron át e leányban és vele történik! Csakhogy az írótól hiába akarnánk erről megtudni valamit; vannak dolgok, amik fölött úri tartózkodással, diszkréten, fölényesen, hidegen és kényelmesen siklik el. A dolgok történnek robogva hangos, ötletes, társalgásos szavak röpködnek, aztán hirtelen csend. „Alighogy kivirágzott az akác, itt volt megint az ősz!" – Csak a kézzelfogható dolgokat engedi érintenünk, a többihez, úgymond, semmi közünk. Az élet itt számunkra csak eseményekben jelenül meg. Az emberek egyszer csak - - „így szólnak" egymáshoz, s mert előkészület vagy benső okláncolat nélkül, az olvasót néha éppúgy frappírozzák, mint egymást a regényben. Igen elmések. Mindent valami bájosan rögtönös és úrian önkényes ötletből látszanak tenni vagy elhatározni. S ha nem megy minden ilyen simán, akkor ott terem segítségül az író maga és kijelent valamit felőlük. Váratlanul, radikálisan, röviden és szuggerálón, hogy mukkanni se merünk. Így kell lenni, mert ő mondja; - és mindig okosan, fordulatosan, könnyedén és választékosan. Valóban, Dosztojevszkij példának okáért sokkal kevésbé üdítő, átjátszó és jóleső olvasmány! De bármit beszéljünk, nagy dolog az és

szerencse, hogy a „mívelt olvasók" nagy tömegét éppen egy Herczeg Ferenc, egy ilyen teljesen fölöttünk álló, s a velük bánást, érettük fáradást mégsem sajnáló – író hódítja és emeli magához, mondjuk a Marlitt-érából; mint ahogyan emez Nic-Cartertől váltja meg a varróiskolát; viszont Nic-Carter félredobatja a cselédszobákban „Az elcserélt grófleány kincsé"-t. Ennek már ez a sora.

Ámulva és elismerőn, sokszor benső élvezettel, de egyszer-egyszer riadt sértődéssel olvassák a könyvet. „Top! - - hiszen ez nem igaz!" A lány-szöktető báró legénylakásán hajnalig sakkozik a szép zsákmánnyal, ki még kalapját sem teszi le, kesztyűjét sem gombolja meg nála. – Nincs igazunk Mindnyájan jól tudjuk, mennyire nincs, mennyire nem előírásos az élet, s mily külön-arcú mindenik perc. Egy-egy briliáns bevilágítás itt közéjük mutat néha. Mikor a leány fásult és hűvös engedékenységében azt mondja magának, hogy már hiába, már mindegy: – az ilyen dolgoknak megvan a maguk etikettje. - - De mikor beljebb, mélyebb-mélyekre, elevenre esnék az író látásának reflektorfénye, akkor jónevelésűn elfordul, akkor hidegvízbe mártja a tollát, akkor megjelenik az ajtóban esernyővel és köcsögkalappal Manilusz úr, az üzletvezető. Igen, így gyorsabban, változatosabban pörög le minden, – és így sokkal rövidebb a könyv.

Fejcsóválva szomorodnak el néhol, mikor ez a talpig disztingvált és biztos érzékű író mégis csak ízlésbeli koncessziókra ragadtatja magát a Nic-Cartertől Marlitton átmentett publikummal szemben. Az ébenfa-szekrény titkos fiókja ilyen – vagy a Nietzsche-könyv szerepe a szerelmesek ismerkedésében. Látnivalón olyan olvasóknak dobták ezt oda, akikről feltehető, hogy most először hallanak Nietzscheről. Bántó az ilyesmi, mert érezzük mögötte a gúnymosolyt. És összecsapottan hanyag a váratlan befejezés, hogy a hősnő feminista szereplésekbe veti bele azontúl életét. Ilyesmivel, ha már hozzányúlunk - másképp, komolyabban is érdemes volna foglalkozni. Ámde a regény rövidebb terjedelmű könyv; és egészen bizonyos, hogy szándékosan épp ilyen terjedelműnek készült. Mert ez az író mégis megdöbbentőn, irigylésre méltón, elkeserítően azt csinálja mindig, amit akar.

1911. I. 115–117.

1912

Várady István: Mikszáth almanachja 1912. Szerkeszti Herczeg Ferenc

Ahogy felhajtom a könyv fedelét; mintha egy kissé fáradt és szomorú gyülekezetre nyitnék ajtót. Nem csodálkozom ez érzésemen és nem igyekszem szabadulni tőle. Jól emlékszem: évről évre ilyesmit éreztem egy pillanatra és sietve vetettem magam Mikszáth kedves, meleg soraira, hogy fel-

viduljak. Ebben az évben már ezt sem tehetem. Hozzáteszem: nem Herczeg Ferencben van a hiba. Ő komolyan, mondhatnám korrekten írta tele a hasábokat, amelyeket Mikszáth üresen hagyott. Korrekten ült az üres elnöki székbe és diszkréten rázta meg a csengőt: Uraim, az ülést megnyitom.

S az ülésre összejött korrekt feketék alatt nemes elbeszélői szív dobog. Mindenki tudja a kötelességét: sorba adják a szót, amely nyugodtan, izgalom nélkül hagyja el ez ajkakat. Csendes, izgalom nélkül való gyülekezet ez, csendes, izgalom nélkül való napirenddel.

Egynehány vendég is van jelen, de ők sem alkotnak ellenzéket. És igazuk van. Így is érzik, hogy ők csak vendégek itten.

Ny. 1912. I. 11.

Várady István: Herceg Ferenc: Éva boszorkány
Színjáték három felvonásban

Finomra pihentesse a fülét, aki Herczeg Ferenc új darabját igazán végig akarja élvezni.

Mert a szavak árnyalata, zenéje, ejtése-módja csakolyan fontos ebben a színjátékban, mint a tétel, amelyet példáz, az igazság, amelyet igazol. És - itt elébe vághatunk a következendőknek - a darabnak ez egyúttal a tétele.

Éva várat és csatát vesztett, amíg hallgatott. Viselte sorsát, amely a babona s az előítélet kemény alapjain épült. Hideg vasláncot hordott gyenge nyakán, szót fogadott a kamarásnak, aki életét irányította és gyakran emlékeztette rá, hogy boszorkány leánya. Hallgatott és elvesztett minden elveszíthetőt. Így volt eddig. De most a szerelmese forog kockán. A bolognai kóbor deák, akivel a nádi bujdosásban találkozott. Az első, az egyetlen férfi. És most ráeszmél arra, hogy nem hallgathat tovább. De mit tehet. Katonái fáradtak és megbízhatatlanok, pénze nincs, várai idegen kézen. Hát beszélni fog. De mit szólhat: kérges szívű, babonáktól áthatott emberekkel áll szemközt. Szólhat-e lelke intim titkairól, bánatairól, panaszairól? Nem. Tehát hazudni fog.

Ne ráncolódjanak a moralista szemöldökök. Igaz, hogy ez a nő most harmadfél felvonáson keresztül csalja és áltatja magát, szerelmesét, barátait és üldözőjét. De igazat nem szólhat, és ha hallgat: elveszett. És végül is, nem sikerül az egész. A deák hegedűjéről lepattan a húr, a deák a mélybe ugrik. Éva szívében ugyanaz a húr szakad meg és az élet, amely előtte áll és amelybe iszonyatos kacagással veti magát, hasonlatos ahhoz a mélységhez, amelyben a deák vére piroslik. Mit nyert az egésszel? Egy éjszakát, egy szerelmes, riadásos, halálosan boldog éjszakát, amelyért megfizet minden testi és lelki javaival.

Ez az éjszaka a színmű második felvonásában borul Éva alakja fölé. És örömmel adunk számot ez érzésünkről, ennél a felvonásnál jobbat és szebbet

Herczeg nem adott még nekünk. Erős, szép szimbólumok egész sora következik. A boldogság vára, az első és utolsó éjszaka, két szegény élet tartalma, a deákot drága köntös fedi már, de a lábán bocskor. Látod - mondja szomorúan – minden álomban van egy rés, amelyen az ébredés, a holnap néz be! Az éjszakából hadi kürtök szólama tör elő. A holnap kürtjei. A halál kürtjei. Hát vége? Már vége? És a várba menekült, mindenért megfizető szerelmesek felvonatják a hidat. Kívülrekesztik a holnapot. És tragikusan lelkendeznek át a boldogság partjaira, mert felégetik a hidakat maguk mögött.

Tökéletes felvonás. Az egész mű ezért íródott. Ami előtte van, ahogy felépül, és ami utána következik, ahogy a kuszált szálak kibogozódnak, abban vannak hibák. De ahogyan a második felvonás elhalványította az első és a harmadik felvonásnak kétségtelen szépségeit, úgy halványítja emlékezetünkben azok benyomását is. És ez helyén van így. A tiszta érték a darabnak ebben a részében volt, elég erre emlékeznünk.

Várady Aranka meleg volt és kedves, Somlay egy kisebb szerepben szimpatikus és szavahihető, Rákosi Szidi okos, mint mindig. A többieket nem illeti dicséret. A darabot rosszul játszották. Álom - mondja a deák a végtelen és kételkedő boldogság percében. A színpadon zörgő, kulisszás álvalóság volt az egész.

Ny. 1912. I. 737-738.

1913

Fenyő Miksa: Beöthy Zsolt – Herczeg Ferenc.

Az utolsó hetekben kiváló szaktekintélyek nyilatkoztak a magyar irodalom dolgairól. Az Újság karácsonyi számában Beöthy Zsolt egyetemi tanár úr mondotta el véleményét az utolsó tíz esztendő kimagasló irodalmi eseményeiről. A Petőfi Társaság nagygyűlésén Herczeg Ferenc mondott elnöki megnyitót, melyben „kemény, szinte zord hangon szólt a külföldieskedő írók nemzetellenes tobzódásáról". A két nyilatkozat közül Herczeg Ferencé esett meg szerencsésebb auspiciumok között: jobbról Szabolcska Mihály ült mellette, balról Pap Zoltán, és beszédjére méltó visszhangként Rákosi Jenő szónoklata csendült meg, ha lehetséges, még keményebben, még zordonabban. (A B. H. tudósítója „csak gyönge töredékekben" közölhette a beszédet.) Beöthy Zsolt nyilatkozatával azonban egy kis baj történt. Tanári szórakozottságból-e, vagy más okból, Ambrus Zoltán nyilatkozata mellé került, s ez a szomszédság beteggé halaványította, valósággal leleplezte Beöthy Zsolt vérszegény, szempontok és ítélet híján való kijelentéseit. Ambrus Zoltán nyilatkozata méltó az új magyar irodalomnak e legkiválóbb és legnemesebb alakjához. Az irodalomtörténet távolságából szemléli a tegnap eseményeit, de min-

den során megérzik, hogy szívbéli ügyéről beszél, egy komoly s minden mozzanatában érdekes fejlődési processusról, melynek – egy nagyszerű oeuvre révén maga is fontos tényezője volt. Ambrus Zoltán nyilatkozata – úgy látszik – e tárgy iránt való minden komoly érdeklődést és igaz megértést teljesen absorbeált, mert Beöthy Zsolt számára csak a legszűklelkűbb korlátoltság maradt. Szó nélkül haladhatna el mellette minden jóízlésű olvasó – Beöthy Zsolt egész tudományos munkássága feljogosít bennünket erre –, ha véletlenül ez az ember, aki a maga vakondok látóköréből igen komoly és sokaknak szent dolgokról mondja el kijelentéseit (olyan nyelven, mely irodalmunk vaskorszakára emlékeztet), nem látnál el az irodalomtörténet egyetemi katedráját. Ez a szomorú tény kötelez.

Beöthy Zsoltnak a tudományos irodalomról, ez irodalomnak az utolsó tíz esztendőben való fejlődéséről, legkiemelkedőbb és a magyar szellemre legjellegzetesebb mozzanatairól kellene beszámolnia. Az eszmékről, melyek e fejlődésnek motorjai voltak, az eredményekről, melyek a magyar tudományos munkát a nyugat-európai tudományos munkásság komoly tényezőjévé avatják. Tagadhatatlanul szép téma, csak éppen tudni kellene egyet-mást, komoly érdeklődéssel maga körül tekinteni, megértéssel a látottakat összefoglalni... egy kissé megemberelni magát. Beöthy Zsolt ellenben előráncigálja a nagyon tiszteletreméltó és bizonyára nem is érdemetlen Hermann Ottót, és ennek tudományos működését „mint az igazi magyar tudós grandiózus képét" állítja elénk. A beállításon azonnal megérzik, hogy ez a probléma nem sok nyugtalan éjszakát okozott Beöthy Zsoltnak, nem is igen érezte problémának, inkább rébusznak, melyet graciózus könnyedséggel, tanárhoz illő csalhatatlansággal kell megfejtenie. És megfejti. Fejének egyetlen mozdulata nélkül. Aminthogy ugyanilyen könnyedséggel állapítja meg, hogy a regény: Herczeg Ferenc, a dráma és novella: Molnár Ferenc, a költészet Kozma Andor. Ez az, ami az utolsó tíz esztendőben eseményszámba megy.

Semmi értelme nincs és jó ízlésem is lázadoz ellene, hogy avégből, hogy Beöthy Zsolt nyilatkozatának ürességét, szempontjainak hitványságát demonstráljam, egy rövid polémia (vagy inkább: rendreutasítás) keretében próbáljam értékelni Herczeg Ferenc, Kozma Andor és Molnár Ferenc irodalmi munkásságát. Bizonyos általános szempontok megállapítását azonban nem mellőzhetem, elvégre fel kell tennem, hogy ez a három magyar író, kiknek munkásságát magam is irodalmunk nyereségének tartom, némi kényelmetlen érzéssel, benső bosszankodással - a jóízlés által passzivitásra kárhoztatva – fogadta ezeket az irodalomtörténeti megállapításokat.

Mit szóljunk ahhoz, hogy Beöthy Zsolt a regényirodalomban Herczeg Ferencet nevezi ki költőkirálynak, holott az utolsó tíz esztendő regénytermésében Ambrus Zoltánnak, Bródy Sándornak, Móricz Zsigmondnak (Mikszáthról nem is szólva) néhány olyan munkája jelent meg, mely minden

nemzet irodalmának büszkesége lehetne. De végül ez nem is fontos. A fontos az, hogy egyetlen szót sem talál az utolsó tíz esztendő irodalmi evolúciójára, egy árva jelzőt sem a magyar regényre: hogy honnan jött, hova fejlődik, hanem jó magasra emelve lábát, egyszerűen átlép koron, embereken, eseményeken, mert képtelen mindezt tudományos becsületességgel egybefogni. Tehát regény: az Herczeg Ferenc. De már novellát azt nem tud ily kiválót alkotni: ebben Molnár Ferenc kapja a legjobb osztályzatot. (Bizonyítgassuk, hogy Herczeg novelláiban különb mint regényeiben?) „Hogy az utolsó tíz év produkciójában az elbeszélő irodalmat illeti meg a szupremácia, nemcsak azért van, mert még itt találjuk Jókainak és Mikszáthnak az utolsó munkáit, hanem azért is, mert itt támadt a legtöbb és legerősebb új tehetség, akiknek becsületére válik, hogy (bár Jókai és Mikszáth nem maradhattak hatás nélkül ez írókra sem) nem Jókainak vagy Mikszáthnak az utánzásával igyekeztek elérni sikereket, itt találjuk a legtöbb érett alkotást, a legtöbb művészit." Ambrus Zoltánnak e nyilatkozatához nincs mit hozzátennünk. Valóban lehetetlen büszkeség és meghatottság nélkül gondolnunk arra a gazdag névsorra, mely a magyar novellairodalmat jelenti. Akiket már megneveztünk és kiknek nevét százszor aláhúzni óhajtjuk és Gárdonyi, Krúdy, Biró, Kaffka, Heltai, Jób, Tóth Wanda, Karinthy, Elek, Révész, Lengyel, Szini, Csáth – és még egy csomó nekem kedves név –, ezeknek termésében Molnár Ferenc munkája sem a legkülönb, sem a legjellegzetesebb. Aminthogy bármelyik nevet is ragadnók ki és állítanók előtérbe, valójában meghamisítása volna annak a ténynek, hogy „az utolsó tíz esztendő produkciójában az elbeszélő irodalmat illeti meg a szupremácia".

Ha a szupremácia az elbeszélő irodalmunkat illeti is meg, a legérdekesebb, a legnagyszerűbb átalakulás éppen a líra terén történt. Gyönyörű kiteljesülése a magyar léleknek, nagyszerű renaissancea Vörösmarty, Petőfi, Arany tradícióinak. Nem abban az értelemben, ahogy egy csomó kistehetségű, a maga sekély egyéniségéből megélni nem tudó költő – rímben és prózában – a tradíciók tiszteletét értelmezi és világgá ordítja, s ami náluk a formák lelketlen utánzásában, eszmekörük élőképszerű utánköltésében merül ki (ez az, ami nekik saját szemükben és a tömeg előtt létjogosultságot ad, ez az, ami irodalmi társaságokban hajtja őket össze), hanem abban a magasabb értelemben, hogy az egész múlt bennük szunnyad, mint – hogy Péterfi Jenő egy szép hasonlatával éljek – a rubinban a tűz. Ami Arany és Vörösmarty költészetében nagyszerű, ami lényege–lelke költészetüknek, bizonnyal inkább nyilvánul meg Babits művészetében, mint teszem Szabolcskáéban. Ami a rövidlátókat megtéveszti: hogy Szabolcska költészetében csak éppen ez a „tisztelet", a magyar faj ősinek és jellemzőnek mondott usance-tulajdonságai vannak meg, Babits művészetének kohójában minden, ami igazit produkált a múlt: egyénivé, különössé izzik, s az ő csúcsait is ugyanaz a nap aranyozza

be, mely sugaraival elönti Arany és Vörösmarty költészetének ormait. Ha valamely tünemény előtt, úgy a magyar lírában bekövetkezett ez átalakulás előtt a tudósnak gondolkozva kellene megállani. Itt többről van szó, mint egy költőnévnek szeszélyes odakanyarításáról. Kozma Andor, ha nem is nagy költő, de szimpatikus, igazi költő, azonban mit jelenthet neve az új magyar lírának ama jelentős megnyilatkozásával szemben, melyben a magyar faj szociális átalakulásának földrengése, a magyar lélek belső kultúrájának krízise revelálódik.

S itt áttérhetünk Herczeg Ferenc kemény, szinte zord elnöki megnyitójára. Ő is a líráról beszélt. „A nemzeti gondolat összefűző ereje meggyöngült a magyar irodalomban", mondotta. Testvér testvér ellen, mondotta. A fagyos szelek, melyek társadalmunk egységét darabokra tépték, az irodalom ültetvényeiben is pusztítanak, mondotta. Egyszóval – mint mondani szokás – lángszavakkal ostorozta az új magyar költészetet, legkivált Ady Endrére célozva, aki különben is az egész Petőfi-Társaság-cécónak (mely társaságnak „várfalait" egyébként a kutya sem...) steinerner Gast-ja volt. Tessék Herczeg Ferenc kemény, szinte zord nyilatkozatát Ambrus Zoltán mellé állítani. Ambrus Zoltán fejtegetéseiben is bizonyos konzervativizmus nyilatkozik meg, de ez a konzervativizmusnak abból a nemes és termékenyítő fajtájából való, melyet egy érdekes cikkében Hatvany Lajos Lemaitre vagy Barrčs konzervativizmusa néven reklamált a magyar irodalmi közélet számára. Herczeg Ferenc konzervativizmusa ettől száz mérföldre esik, politikai konzervativizmus, magyar képviselőházi konzervativizmus, s amennyiben művészeti, egyszerűen azt jelenti, hogy megállni azoknál az irodalmi elveknél, sőt lehetőleg tehetségnél, melyeknek a magyar irodalom a Gyurkovics-fiúkat és Szabolcs házasságát köszönheti. Politikai konzervativizmusa pedig, melynek uralmával irodalmi pozíciója elválaszthatatlanul összefügg, elhomályosítja judiciumát, s képtelenné teszi annak a fejlődésnek értékelésre, mely az ő munkásságát – művészi formáját, eszmei tartalmát tekintve – ma már messze túlszárnyalta. „Sowie ein Dichter politisch wirken will, muss er sich einer Partei hingeben und sowie er dieses thut, ist er als Poet verloren, er muss seinem freien Geiste, seinem unbefangenen Überblick Lebewohl sagen und dagegen Kappe der Borniertheit und des blinden Hasses über die Ohren ziehen", mondotta Goethe, mikor Eckermann referált neki Herczeg Ferenc elnöki megnyitójáról.

Ezt a sipkát azután egész a nyakáig rántja fejére, amikor a magyar drámairodalom külföldi érvényesüléséről beszél. Ami Ambrus Zoltánnak öröm és dicsőség, („Drámairodalmunk fejlődésének a rohamossága szembeszökő. Hogy a színpadi technika dolgában csak a legutóbbi tíz év alatt is mekkorát haladtak drámaíróink, a nagyközönségnek is észre kellett vennie. Vannak, akik azt vitatják, hogy az irodalmi értékre nézve már távolról sem ekkora az emelkedés. Nem vagyok ezen a véleményen, újabb

darabjainkban az irodalmi nívót illetőleg is folytonos előrehaladást látok, ha ez talán valamivel lassúbb is, mint a technikában való fejlődés. Csak mint el nem hallgatható nagy eseményre utalok, és hogy a legutóbbi években drámaíróink a külföldet is meghódították" mondja nyilatkozatában), tehát ami Ambrus Zoltán szabad, elfogulatlan szellemének öröm és dicsőség, az Herczeg Ferencet az irigység és vak düh elcsukló hangján szólaltatja meg, s abszolút rezignációra készti. A nemzeti érzés hiányzik a külföldre exportált magyar drámákból: sújt le drámaírónkra s tanút is idéz, Felix Saltent, akit más alkalommal valószínűleg le sem köpne. Hát hiszen lehet, nagyon lehet, hogy Bródy Sándor, Lengyel Menyhért, Molnár Ferenc meg Biró Lajos darabjaiban kevesebb a tárogató, mint az Ocskay brigadérosban, de ötlet van bennök és elán és művészi törekvések. Nagyszerű ambíció van bennük: megállni a helyüket ott, ahol az egész világ íróinak versenye nagyon komoly feladatok elé állítja tudásukat, leleményüket, művészetüket. És ha nem a tiszta irodalmiság érvényesítette ez írók drámáit a külföldön, másrészt nem is az irodalmi fajsúly volt az, mely Herczeg Ferenc színműveit a hazai röghöz láncolta.

És most szálljunk-e vitába Herczeg Ferenccel a „nemzeti érzés" kérdésében? Fejtegessük neki, hogy sehol a világon nem űznek e fogalommal olyan tulipánszédelgést, mint nálunk, s hogy a legnacionalistább kritikus is beéri azzal, hogy teszem Baudelaire, aki szintén nem hasogatta ki a nemzeti gloire sugarait költészete számára, francia talajból lett, a francia föld körülményei által határoztatott meg - aminthogy ez nem is lehet másképp –, és úgy írt, ahogy nagy tehetsége írnia adta? Vagy ajánljuk figyelmébe azokat a szuverén cikkeket, melyeket négy-öt esztendő előtt Ignotus e tárgyról - a perzekutor esztétikáról írt? (A „Kísérletek" kötetben jelentek meg.) Fölösleges dolog. Herczeg Ferenc hazafias aggodalmai ma már kissé kriptaszerűen hatnak. Nézzen csak maga körül, akiket a szárnya alá vesz – a nemzeti érzés vámosai, javarészt meghaltak, elfelejtődtek. S akiket támad, ma már beati possidentes. Nem éppen abban az értelemben, hogy jó hivatalokat szereztek, közéleti tekintélyre tettek szert, hanem abban a magasabb bár szikárabb értelemben, hogy az övék az a három-négy ezer ember, aki Magyarországon a nemzeti barbársággal szemben a magyar kultúrát jelenti. S ami Herczeg Ferencet illeti, e sorok írója korántsem látja olyan kétségbeesettnek a helyzetét, mint ahogy azt ő maga képzeli. Csak éppen hogy igyekeznie kellene, megfeszítenie minden tehetségét, megemberelnie magát. Eljöhet még a Mutamur korszaka, s akkor még Herczeg Ferenc is lehet valaki, anélkül, hogy egy atomnyit is leirigykedne a mások dicsőségéből.

A szegény Beöthy Zsolton már úgysem lehet segíteni.

Ny.1913. I. 397-398

Fenyő Miksa: Válasz Herczeg Ferencnek.

Herczeg Ferenc leleplező írásomra újból válaszol. Ezúttal már sokkal szelídebben. Most már nyoma sincs válaszában a tajtékzó dühnek, most már szelíden csak azt írja: „parazita", meg " kutyamosó", meg ilyeneket. Hát így már igen, így már engem is leszerelt, közmondásos udvariasságá-val, Horkayné-ellenállhatatlansággal. Nem is folytatom tovább, csak éppen hogy egy megjegyzést írok ide – barátaim unszolására.

Herczeg Ferenc kijelenti, hogy a Beöthy-Herczeg cikkemig soha egyetlen rávonatkozó írásomat nem olvasta. S hogy én ezt nem hiszem el. Hogy a fenébe ne hinném! Elhiszem én. Az ő emberi kvalitásai – nevezetesen szavahihetősége – sohasem voltak probléma számomra – mindig csak az írásainak a hazugságával bajlódtam. (Még azt is elhiszem, hogy Rabelais-t olvasta, pedig hát ahogy a múltkor ezt az írót alkalmazta, ahogy utolsó írásában róla szól, nagyon is kétségessé teszik ezt az állítását.) Szóval elhiszem. Viszont ami engem illet, kijelentem, hogy én ugyan soha nem jártam utána Herczeg Ferenc magánkörülményeinek, se a rendőrség bejelentő hivatalában, sem egyebütt, nem is kutattam fel róla egy évtizednél régibb írásokat – mint ahogy saját bevallása szerint H. F. velem tette – de a könyveit elolvastam, csaknem valamennyit: s amit róla írtam, amit gyöngédtelen ragaszkodással az íráshoz úgy fejeztem ki, hogy letört, elzüllött író, az írásainak ismeretein alapult. De szelíden hozzátettem, hogy Herczeg Ferenc fiatal ember – a „polémiájából" következtetve még nincs 40 esztendős –, s minden jóra fordulhat.

Ny 1913 I. 573

Radó Sámuel

Radó Sámuel úr, tisztelt és kiváló munkatársunk, a következők közlésére kéri fel a Nyugatot:

Végszó. Az a polémia, melybe akaratom ellen keveredtem Farkas Pállal és illusztris sajtófőnökével, Herczeg Ferenccel, nagy tanulsággal járt rám nézve, melyet így tudnék legjobban összefoglalni:

Ha a budapesti közönségben és különösen munkapárti körökben közlelkesedést akarsz kelteni, nem kell egyebet tenned, mint Farkas Pálék túlkapásait erélyesen visszautasítanod.

Herczeg Ferencnek nemes bajtársa ügyébe való erőszakos beavatkozásáról sokan mondták: Es tut mir lang schon weh, dass ich Dich in der Gesellschaft seh'!

De mentségére felhozom, hogy bizonyára nagyon fontos érdekek késztették őt az intervencióra. Mert azzal csak tisztában van mindenki, hogy ez a hűvös és praktikus eszű ember nem „elvtelenségem"-en való erkölcsi felháborodásból eresztette meg ellenem dühös cikkeit. Neki, aki

Kristóffynak, mint a rajongó hévvel követelt általános titkos választójog hirdetőjének behódolt, nagyon óvatosnak kell lennie az elvtelenség vádjával. Herczeg Ferenc és az erkölcsi felháborodás nagyon messze esik egymástól. Még ürügynek is rosszul hangzik az ő szájában. Egészen más ok lappangott e kirohanás mögött. Herczeg Ferenc tudvalevőleg a Singer és Wolfner cégnél a mindenesnek hálás szerepét tölti be. Én pedig a cég népszerű dauphin-ja ellen, bár csak jogos önvédelemben, némi felségsértést követtem el.

Nosza kimondták, hogy ezt a vakmerőt menten ki kell végezni. És a serény Herczeg Ferenc igazán nem látta át, miért ne lehessen ezt a megbízatást éppúgy vállalni, mint egy vasárnapi karcolat megírását.

Volt azonban egy kis nehézség a dologban. Cikkem a trösztkérdésről szólt, a szindikátusokról, az olasz biztosítási monopóliumról és egyéb dolgokról, melyekről a szegény belletrista nem is sejti, mi fán teremnek. Mert Herczeg Ferencnek minden írásából kirí, hogy ő tudatlan ember, ami a bakfisirodalom művelésében nem akadály, de már öreg hiba, ha az ember komoly vitába akar bocsátkozni. Ha Herczeg megfelelő politikai műveltséggel bírna, akkor tudnia kellene, hogy pl. a Bankokrácia alapgondolata Roosevelt eszmeköréből ered, hogy az írásaimban kifejtett szociálpolitikai nézetek majdnem azonosak Lloyd George őexcellenciájának, Joe Chamberlain őexcellenciájának és John Burns őexcellenciájának felfogásával, nem lehet tehát a magyar udvari tanácsosnak bűnül felróni, ami a brit kegyelmes uraknak örök dicsőségére válik. Herczeg Ferenc azonban még mindig a Gyurkovics-fiúknak, a bájos huncutoknak nívóján áll. Azóta szellemi életünk óriási átalakuláson ment át. Az irodalom minden terén izmos tehetségek léptek a porondra. Az írók köztársasága, la république des lettres, mint a franciák mondják, forrongásnak indult. Minden ponton észrevenni a haladás, az elmélyedés örvendetes jeleit. De Herczeg Ferenc nem tanult, nem fejlődött, nem haladt. Nem lehet csodálni tehát, hogy ezt az átalakulást, mely őt háttérbe szorította, rossz szemmel nézi, bosszankodik, irigykedik, és ezt a Móricz Zsigmond, Molnár Ferenc, Kaffka Margit, Biró Lajos és az egész új generáció ellen táplált csúnya érzését a destruktív eszmék elleni nemzeti harcnak kereszteli el.

De ebben a keserves állapotban is Herczeg Ferenc szép pozícióra jutott, melyet ő figyelemreméltó ügyességgel lefoglalt magának. Mert ha valakinek tehetsége elbágyadt, írói vénája kiaszófélben van, az még mindig eleget tud ahhoz, hogy a képviselőház tucatpolitikusai és statisztái seregében szellemi óriás gyanánt bámultassa magát.

A pályának ezt a fordulatát támogatta az is, hogy Herczeg Ferenc a született elegáns felköszöntő. Ilyen emberekre az irodalmi világnak égető szüksége van. Ez a finom, nagyképűsködő állás azután nagy beneficiumokkal is jár, mert az embert a bírálat minden tűz- és jégkárja ellen biztosítja.

Herczeg Ferenc nem írhat olyan gyenge dolgot, hogy őt a sajtó a szolidaritás megható félreértése folytán a legnagyobb bókokkal el ne halmozza.

De ennek a szép pozíciónak egy nem is nagyon súlyos feltétele van: Az embernek meg kell magát becsülni! Nem szabad az úri hang ellen vétení, és az újságíró-egyesület volt elnöke előállhat ugyan a legsúlyosabb érvekkel, de a polémiában sohasem piszkolódhat, nehogy az egész íróvilág szégyenkezve lássa: ez a mi volt elnökünk, még azt sem tudja, mivel tartozik önmagának.

Mert mihelyt Herczeg maga nem respektálja az írói világ társadalmi formáit, akkor menten felébred vele szemben a visszahúzódó kritikai szellem, és meg találja állapítani, hogy ennek a finom uraságnak mégis egy kissé túl könnyű a poggyásza ennyi pretenzióhoz. Egy önfeledt rebellis végre elkiáltja magát: Fiúk, hiszen az agyondicsért Herczeg Ferencnek már tíz év óta nincs egy csepp talentuma! Ő már csak a bakfisvilág ponyvairodalmában szerepel, mint jelentékeny és jövedelmező tényező! De maholnap már a jobb ízlésű asszonyok sem kérnek a Horkayné elmélkedéseiből.

Ezt a veszélyt az okos Herczeg Ferencnek mindenáron ki kellett volna kerülnie. De istenem, az ember nem gondolhat mindenre. Ő és nemes bajtársa feltétlen biztonságban érezték magukat, és úgy vélekedtek, hogy a Tisza neve által fedett magaslatról egészen büntetlenül lehet belém ágyúzni. Éppen ez a cinikus biztonság hatott rám erkölcsi kényszerként, hogy válaszoljak nekik.

De belátom hibámat. Nekem nem lett volna szabad Horkayné őnagysága pletykálódásával szóbaállanom, és szentül fogadom, hogy bármit ír ezentúl rólam Herczeg Ferenc, én soha többé támadásaira reflektálni nem fogok.

Ny. 1913. I. 15–1152.

Folytatjuk